

بررسی و نقد کتاب منتهی‌الامال نوشته شیخ عباس قمی

فرشته کوشکی^۱

چکیده

منتهی‌الامال کتابی است در حوزه تاریخ اهل بیت، نوشته شیخ عباس قمی از محدثان بزرگ شیعه در دوران اواخر قاجار و اوایل پهلوی اول. با توجه به تأثیری که زمانه برای ایجاد هر اثر علمی دارد، برای شناخت و نقد کتاب ابتدا باید زمان و حوادث سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن دوران و سپس، زندگی و اندیشه‌های محدث قمی بررسی شود و تسلط ایشان در حوزه‌های گوناگون علمی مشخص شود. بعد از آن، پیشینه تألیفات در زمینه سیره اهل بیت علیهم‌السلام و ویژگی کتاب منتهی‌الامال نسبت به آن تألیفات بررسی شده است. بررسی ظاهری و محتوایی کتاب در آخرین بخش بیان می‌شود.

واژگان کلیدی: اهل بیت علیهم‌السلام، شیخ عباس قمی، قاجار، پهلوی، سیره امامان،

منتهی‌الامال.

۱. مقدمه

اندیشمندان شیعی به موضوع سیره پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام توجه ویژه‌ای داشتند. آنها با وجود مشکلات و موانع جدی که از سوی حکومت‌ها در مقابل آنان وجود داشت با اندیشه قوی اعتقادی قرار گرفتن اهل بیت علیهم‌السلام در کنار قرآن به این امر مهم اهتمام داشتند و به حفظ حوادث و رخدادها به طور دقیق توجه داشتند؛ زیرا برای شیعیان، زندگی ائمه به عنوان الگو و مقتدا مطرح بوده است و آنان در سبک زندگی خود همواره این موضوع را مدنظر داشته‌اند. در ابتدا بیشترین نوشته‌ها به صورت تک‌نگاری درباره معصومین علیهم‌السلام، صحابه و یا یک حادثه مهم بوده است. حوادثی مانند جریان سقیفه، شورای شش نفره، صفین، جنگ جمل نمونه‌هایی از این موارد بوده است، اما بخش مهمی از تاریخ‌نویسی

^۱ دانش پژوه دکتری تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم العالمیه، ایران.

شیعیان در دوره صفویه به بعد، مقتل نویسی است. این مسئله در دوره قاجار به اوج خود می‌رسد. در این دوران بیشتر کتاب‌ها درباره مصیبت، گریه، غم و اندوه نوشته شده است و این جنبه از تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام مورد توجه قرار گرفته است. (بانسی، ۱۳۹۳، ص ۴۸) بنابراین، می‌توان گفت تاریخ‌نگاری در عصر محدث قمی بیشتر در مقتل نویسی نمود یافته است و بعد حماسی و سیاسی آن چندان مورد توجه نبوده و در واقع، مغفول مانده است و در بسیاری از موارد با مطالب غیر مستند و غیر تاریخی آمیخته شده است. به همین دلیل عالمانی مانند میرزا حسین نوری، استاد محدث قمی را بر آن داشت که کتاب *لؤلؤ و مرجان* را به رشته تحریر درآورد. محدث قمی نیز به نگارش کتاب‌های چندی در موضوع اهل بیت علیهم‌السلام پرداخت که یکی از آنها *منتهی‌الامال* است (بانسی، ۱۳۹۳، ص ۴۹).

۲. شناخت وضعیت سیاسی-اجتماعی دوران شیخ عباس قمی

کتاب *منتهی‌الامال* در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی یعنی، اوایل قرن چهاردهم نوشته شده است. دوران زندگی شیخ عباس یعنی، ۱۲۹۴-۱۳۵۹ ق سال‌های اواخر قاجار و اوایل پهلوی، دوران پرتلاطم تاریخ ایران است. جامعه ایرانی در این دوران دستخوش بحران‌های فکری است این دوران از سویی دوران شکل‌گیری جریان نوگرایی است که در اثر رفعت و آمد نخبگان جامعه به اروپا ایجاد شده بود. از سوی دیگر، اتفاقاتی مانند شکل‌گیری حکومت مشروطه، حضور غرب‌گرایان در ایران و عوامل متعدد دیگری وجود داشت که موجب ایجاد جریان‌های فکری متعدد در ایران بود. در میان جریان‌های مذهبی نیز تفکرات جدیدی شکل گرفت. یکی از آنها جریان دینی اصلاح‌گر با رهبری سید جمال‌الدین اسدآبادی بود که موج‌گسترده جهانی ایجاد کرد. همچنین جریان نواندیش روحانیون ایران مقیم عراق هم بود که در واقع در طیف جریان سید جمال حرکت می‌کرد و در رأس آنها آخوند خراسانی، ملا عبدالله مازندرانی و میرزا حسین خلیلی قرار داشتند. جریان روشنفکری الحادی هم بود که نماینده فکری آن میرزا فتحعلی آخوندزاده بود. یک جریان لائیک سکولار که دین را پاسخ‌گوی نیازهای جامعه نمی‌دانست.

در واقع از دوران قاجار، فرهنگ وارداتی غرب به شدت نفوذ خود را آغاز کرد و به دست وابستگان فکری کم‌کم در ایران رسوخ یافت. حوزه‌های علمیه هم درگیر برخی تحولات بود. استقرار تفکر اصولیین در

مقابل اخباریین در حوزه‌های علمیه در اصلاح فرهنگ و احیای اقتدار مرجعیت شیعه از عملکرد روحانیت در مقابل این جریان در دوران قاجار است. با تأسیس سلسله پهلوی، افکار تند و افراطی نفوذ و فرهنگ و تمدن غربی که از پیش از مشروطه آغاز شده بود به مرحله اجرا درآمد. بنابراین، برای رسیدن به این هدف، رضاخان با دنبال کردن تز جدایی دین از سیاست و مبارزه با مناسک و آیین‌های مذهبی و تهاجم به احکام شرعی در تمام زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی تلاش کرد. جلوگیری از مراسم روضه‌خوانی و عزاداری امام حسین علیه السلام در راستای همین غرب‌گرایی بود. مبارزه با روحانیت، خلع لباس آنها، کشف حجاب و دیگر اقدامات رضاخان در راستای از بین بردن مذهب شکل گرفته بود. برای تقویت بنیان‌های فکری و فرهنگی باقیمانده، شیخ عبدالکریم حائری با درک شرایط زمان اقدام به تأسیس حوزه علمیه قم کرد تا بدین وسیله به نوسازی و توسعه نهادهای دینی در ایران و به تبع آن، حفظ موجودیت روحانیت پردازد. (پیروزمند، ۱۳۹۱، ص ۲۶۵)

در این شرایط که حکومت به دنبال دین‌زدایی از جامعه بود و این رژیم تغییر عمومی و تخصصی جامعه را در سه محور ترویج فرهنگ غرب، مذهب‌زدایی و ایجاد محدودیت برای روحانیت دنبال می‌کرد (پیروزمند، ۱۳۹۱، ص ۲۹۴)، هریک از روحانیت تلاش می‌کردند به گونه‌ای برای حفظ اسلام و آثار اسلامی راهی را درپیش بگیرد. در بین مردم هر چند اهداف ائمه و بیشتر از همه قیام امام حسین علیه السلام شناخته شده نبود، ولی عشق و علاقه به اهل بیت علیهم السلام و مذهب در وجود مردم نهادینه بود و تلاش‌های ضد دینی پهلوی نتوانست دین را از صحنه زندگی مردم حذف کند تا جایی که برای حفظ مسئله حجاب، تعداد زیادی از مردم در خون خود غلطیدند و دست از حجاب برنداشتند و واقعه مسجد گوهرشاد شکل گرفت. مردم همچنین با تمام فشارها به اجرای مناسک مذهبی و عزاداری امام حسین علیه السلام همت داشتند؛ شیخ عباس قمی در چنین شرایطی زندگی می‌کرد. او نیز به مانند دیگر عالمان دل سوخته به نوبه خود در جهت مبارزه با فساد حاکم تلاش کرد. در این زمان کتب سیره بیشتر با تأکید بر معجزات و مصائب ائمه علیهم السلام نگارش یافت و بعد حماسی و انقلابی سیره ائمه علیهم السلام و بعد کاربردی آن در جامعه چندان مطرح نبود.

به دلیل مسائل موجود در جامعه، گویا دغدغه نویسندگان، بیشتر حفظ حداقل نام و یاد ائمه علیهم السلام بود. همین که جامعه بدانند امامانی با این فضائل و بزرگانی با این برتری‌ها وجود داشته‌اند، کافی بود. شاید به همین دلیل بود که بیشتر به معجزات توجه می‌شد تا بتوانند بزرگی ائمه علیهم السلام را در سطح فهم مردم آن روز زنده نگاه دارند. در این زمان، زمینه استفاده از بعد سیاسی، اجتماعی و مبارزاتی ائمه علیهم السلام با اختناقی که در آن زمان وجود، داشت ممکن نبود. بنابراین، بیشتر بعد فضائل و معجزات و مصائب اهل بیت علیهم السلام مطرح می‌شد. فضای حاکم بر نوشته‌های آن روزگار در زمینه سیره‌نویسی بر این اساس شکل گرفته بود. در این زمان کتاب‌هایی در احوال اهل بیت علیهم السلام نوشته شد که برخی از معروف‌ترین آنها عبارتند از:

- اسعاف الراغبین فی سیره المصطفی و فضائل اهل بینه الطاهرین، محمد بن علی الصبان شافعی (م ۱۳۰۶ ق) در حاشیه نور النوار شبلنجی؛

- الانوار البهیه فی تواریخ الالهیه نوشته شیخ عباس محدث قمی (۱۲۹۴- ق ۱۳۵۹). این کتاب دوبار به فارسی ترجمه شده است با نام‌های نگاهی بر زندگی چهارده معصوم و زندگانی رهبران اسلام؛

- الانوار اقدسیه (فی تاریخ حیات النبی و الائمة الاثنی عشر) از علامه شیخ محمد حسین غروی اصفهانی کمپانی (۱۲۹۶-۱۳۶۱). این کتاب در قالب نظم بدیع عربی به شرح زندگی معصومین علیهم السلام پرداخته است؛

- بهجه الابرافیه فی تاریخ ائمه الاطهار از حسن بن حسین حسینی فاضل یزدی (فانی) (۱۲۸۱-۱۳۳۸)؛
- الدمعه الساکیه فی احوال سید الانبیاء والمرسلین و اله المیامین از سید محمد باقر نجفی بهبهانی دهدشتی (م ۱۲۸۵)؛

- الذخیره الی المعاد فی مدح محمد و آله الامجاد از سلیمان ظاهر عاملی ۱۳۴۸ ق؛

- السبع المثانی فی احوال المعصومین از ملا محمد تقی هروی (م ۱۲۹۹ ق)؛

- مصائب الهداه الاربعه عشر از سید اسدالله بن صدرالدین حسینی تنکابنی قزوینی (م ۱۳۳۹ ق)؛

- خاندان پیغمبر یا چهارده معصوم از محمد علی خلیلی ۱۳۲۰؛

- قره الباصره فی تواریخ الحجج الطاهره از شیخ عباس قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ ق)؛

- منتخب التواریخ در زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام از حاج ملامحمد هاشم خراسانی (م ۱۳۵۲ق)؛
- نور الاخبار فی تاریخ النبی و اله الاخیار از سید علی نقی طباطبایی حائری (م ۱۲۸۹ق). (انصاری
قمی، ۱۳۷۸)

برای نمونه دو کتاب بحار الانوار و ناسخ التواریخ دو کتابی بودند که بیشترین اهمیت و ارجاع را در آن دوران داشته‌اند. این دو کتاب، مهم‌ترین منبع این دوران بودند و بیشترین تأثیرات را بر تاریخ‌نگاری ائمه علیهم السلام در این دوران داشتند. کتاب بحار الانوار نوشته مرحوم مجلسی به جمع‌آوری روایات پرداخته است. همچنین با استناد به روایات، شرحی از زندگانی هر یک از معصومین را جمع‌آوری کرده و به هر کدام از ائمه مجلداتی را اختصاص داده است. بنابه گفته خودش، تنها به جمع‌آوری روایات پرداخته است و تحلیل و بررسی را بر عهده محققین گذاشته است. بنابراین، با وجود روایات ضعیف، امکان برداشت‌های نادرست از زندگی ائمه علیهم السلام وجود داشته است. این منبع از منابع مهم مورد استفاده در این دوران است. این کتاب در دوران صفویه نگارش یافته است.

ناسخ التواریخ کتابی تاریخی است به زبان فارسی، تألیف محمدتقی لسان‌الملک سپهر از منابع تاریخ اسلام است که در عصر قاجار تألیف شده است. وی که قصد داشته یک تاریخ عمومی بنگارد فقط بر نگارش شش جلد از خلقت آدم تا زندگانی امام حسین علیه السلام توفیق یافته است. هرچند این اثر ویژگی‌های خاصی دارد، اما برخی اعتبار کتاب را به علت نقلیات ضعیف و مجهول به‌ویژه در تاریخ امام حسین علیه السلام و قیام عاشورا زیر سؤال برده‌اند. در ادامه تألیف ناسخ التواریخ، لسان‌الملک سپهر بر آن بود که در شرح حال هر یک از ائمه اطهار علیهم السلام کتاب مستقلی تألیف کند و در ذیل شرح حال امامان وقایع تاریخ جهان را نیز بنگارد. با درگذشت سپهر (۱۲۹۷ ق)، فرزندانش دنباله‌رو راه او شدند چنان‌که عباسقلی خان سپهر ملقب به مشیرافخم (لسان‌الملک ثانی بعد)، شرح حال امام زین‌العابدین سجاد (ع) را نوشت و با نگارش شرح حال امام چهارم، کتاب وفیات الاعیان ابن خلکان را ترجمه کرد. میرزا محمدتقی خان سپهر در این میان، اقدام به تألیف کتاب سوم از ناسخ التواریخ کرد. بدین معنی که تاریخ قاجاریه را در سه مجلد به

دستور ناصرالدین شاه تألیف کرد. این کتاب به جز قسمت قاجار که هم زمان با مؤلف بوده است اعتبار چندانی نزد مورخین ندارد.

۳. زندگی شیخ عباس قمی

وی در ۱۲۹۴ هـ ق (۱۲۵۴ هـ ش) در قم به دنیا آمد. نام پدرش محمدرضا بود و نام کودک را عباس گذاشتند. کربلایی محمدرضا مردی کاسب بود و به تقوی و پرهیزکاری شهرت داشت. مادرش زینب نیز از زنان با تقوی و پاکدامن بود. شیخ عباس قمی دو دختر و دو پسر داشت. (بانسی، ۱۳۹۳، ص ۱۳) ایشان محدثی پژوهشگر، مورخی بزرگ، نویسنده‌ای پرکار و استاد و صاحب نظر در حدیث و تاریخ بود. از آغاز نوجوانی در قم به تحصیل علوم دینی پرداخت. تا سن ۲۲ سالگی مقدمات و سطوح بالا را نزد استادان برجسته فراگرفت. در ۱۳۱۶ در ۲۲ سالگی به نجف رفت (باقری شبستری، ۱۳۸۳، ص ۱۰). در آنجا در درس میرزا حسین نوری، نویسنده مستدرک الوسائل شرکت داشت. در ۱۳۲۲ به قم برگشت و به نوشتن روی آورد. در قم از درس مرحوم حاج میرزا محمد ارباب قمی بهره برد. شیخ عباس ده سال در قم اقامت داشت. محدث قمی در ۱۳۳۲ راهی مشهد شد. در آن زمان مشهد، مهد علم و دانش بود (باقری شبستری، ۱۳۸۳، ص ۱۲).

۳-۱. استادان شیخ عباس قمی

حاج آقا احمد طباطبایی قمی، آیت الله اربابی قمی، حاج میرزا حسین نوری، آیت الله سیدحسن صدر کاظمی، شیخ الشریعه اصفهانی و دیگران اساتید شیخ عباس قمی بودند. (دوانی، ۱۳۷۷، ۱۱/۲۳۶)

شیخ عباس قمی اندیشمندی پرکار بود. تألیفاتی در علوم مختلف تاریخ، رجال، تراجم، علوم قرآنی، اخلاق، عقاید و دیگر علوم داشت. آثار ایشان به بیش از ۶۰ جلد می‌رسد. برخی از آثار ایشان در زمان خودشان به چاپ رسیده است. برخی در زمان خودشان تمام شده و چاپ نشده است و برخی نیز ناتمام مانده است. (دوانی، ۱۳۷۷، ص ۱۴) روزگار شیخ عباس قمی هم زمان است با دوران قاجار از ۱۲۵۵ که تولدش بود تا ۱۳۰۴ به حکومت رسیدن رضاخان و از ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۸ که وفات شیخ عباس قمی است، مصادف با دوران حکومت دیکتاتوری رضاخان است. در این زمان، اوضاع ایران آشفته بود و ناصرالدین

شاه بر ایران حکومت می کرد. ویژگی این دوران این بود که تا این زمان شاهان ایران تنها به خوش گذرانی در داخل ایران مشغول بودند، ولی از این زمان به بعد، سفر به اروپا تفریح تازه ای برای پادشاهان شده بود و هزینه های گزاف آن بردوش مردم فقیر ایران فشار زیادی را ایجاد می کرد. در همین دوران بود که سید جمال الدین اسدآبادی برای بیداری مردم مشرق زمین می کوشید و کم کم زمینه های انقلاب مشروطیت در ایران شکل گرفت.

در دوران مشروطیت از یک طرف بیداری جامعه به رهبری روحانیت در مقابل شاهان قاجار شکل گرفت و از طرف دیگر روشن فکران غرب نما در دین زدایی و اسلام ستیزی تلاش می کردند. شیخ عباس قمی تلاش کرد تا با مسافرت به شهرهای مختلف مانند قم، تهران و مشهد به تبلیغ دین بپردازد. بعد از به حکومت رسیدن رضاخان که با دستورات آمریکا و انگلیس به ترویج مراکز فساد و نشر منکرات پرداخت، حاج شیخ عباس در میدان نبرد به مبارزه با مداخله بیگانگان برخاست و در منبرهایش از سیاست های دولت انتقاد می کرد. در میان اوراقی که در لابه لای کتاب های خطی محدث قمی به دست آمده نوشته کوتاهی است از کمیته مجازات و منکرات مشهد (کمیته تروریستی و مرموز که بیشتر سران آن بهایی بودند) که در آن وی را به دلیل انتقاد از امریکایی ها بر منبر تهدید کرده بودند. (دوانی، ۱۳۷۷، ۱۱/۳۴۵) وی این دوران را قطعه ای از زمان می شمرد که فتنه های بی پایان چون پاره های شب مظلم، متراکم و بر تمام بلاد و عباد متهاجم شده است (قمی، بی تا، ص ۳). محدث قمی علاوه بر اینکه محدث و محقق بزرگی بود واعظی توانا و اهل منبر بود و بیانی رسا و گویا داشت. منبرهای او در قم، مشهد، شهرهای خراسان، همدان به ویژه در نجف اشرف زبانزد خاص و عام بود. امتیاز آن محدث بزرگ این بود که هوی و هوس را در خود کشته بود. منبرایشان جز اخبار و حدیث و تاریخ چیز دیگری نبود. ایشان در اواخر عمر در نجف اشرف ساکن بود. مدتی بیمار بود و سرانجام در سه شنبه بیست و سوم ذی الحجه ۱۳۵۹ هـ ق (۱۳۱۹ هـ ش) از دنیا رفت. ایشان را در صحن مطهر حضرت علی علیه السلام در کنار استادش میرزا حسین نوری و با تشییع جنازه ای باشکوه به خاک سپردند. در هنگام وفات ۶۶ سال عمر داشت (باقری شبستری، ۱۳۸۳، ص ۴۹).

۳-۲. آثار شیخ عباس قمی

شیخ عباس قمی کتاب‌های زیادی تألیف کرده است. ایشان از عالمان بلنداندیش، پرکار و باخلاص بود. کتاب‌های ایشان را به‌طور کلی می‌توان به دو دسته کتاب‌های تاریخی و ادعیه تقسیم کرد. از کتاب‌های تاریخی ایشان می‌توان کتاب‌های *منتهی الامال فی تواریخ النبی و الال*، *تممه المنتهی فی وقایع ایام الخلفاء*، *فوائد الرضویه در احوال علمای شیعه*، *سیرت پیامبر اعظم ﷺ*، *تاریخ الامام الثانی عشر*، *زندگانی حضرت معصومه علیها السلام*، *تاریخ قم و نفس المهموم فی مصیبه سیدنا حسین مظلوم* را نام برد. مهمترین کتاب در زمینه ادعیه، کتاب *مفاتیح الجنان* است که امروزه در کنار *قرآن* در هر خانه‌ای وجود دارد.

۳-۱. معرفی و نقد کتاب *منتهی الامال*

کتاب *منتهی الامال* تألیف مرحوم ثقه‌المحدثین حاج شیخ عباس قمی با تحقیق آقای ناصر باقری بیدهندی در انتشارات دلیل ما در قم در سال ۱۳۷۹ در سه جلد تجدید چاپ شده است. محقق محترم در سال ۱۳۷۵ به تحقیق و تعلیق آن اقدام کرد. جلد اول کتاب در چهار باب و هر باب شامل چند فصل و یک خاتمه است. باب اول در زندگی پیامبر ﷺ تا باب چهارم که به معصوم چهارم امام حسن علیهما السلام می‌پردازد. جلد دوم از امام حسین تا امام صادق علیهما السلام را در برمی‌گیرد و جلد سوم از امام هفتم تا امام دوازدهم علیهما السلام را شامل می‌شود. این کتاب با رسم الخط امروزی و ترجمه برخی از روایات و اشعار، معرفی برخی اعلام و ذکر معانی برخی لغات مشکل، افزودن برخی تیتراها و بیان نشانی آیات و روایات، افزودن برخی فهرست‌ها و توضیحات و تعلیقات پاورقی، دسترسی به مفهوم را آسان‌تر می‌کند. این کتاب در ۱۳۷۱ با مقابله و تصحیح سید ابوالحسن مرتضوی کرونی اصفهانی نیز به چاپ رسیده است. کتاب در سال ۲۰۰۴ با ترجمه نادرالتقی به عربی در انتشارات فدک در سه جلد چاپ شده است. چاپ دیگر کتاب توسط انتشارات هجرت در ۱۳۷۴ در دو جلد و در قم است. چاپ دیگر کتاب، *منتهی الامال* یک جلدی (دو مجلد در یک جلد) هم از انتشارات کتاب‌فروشی اسلامیة تهران، خیابان بوذرجمه‌وری، افسست چاپ سنگی است که در هم بودن خطوط، مطالعه آن را دچار مشکل می‌کند. این کتاب در ۱۳۷۹ چاپ شده و در ابتدای آن، شجره‌خاندان کتابچی نیز آمده است. کتابچی، مؤسس کتاب‌فروشی اسلامیة است.

البته در خود این کتاب هم باب‌بندی و فصل‌بندی شده است. کتاب در ۵۱۰ صفحه است که در پایان آن آمده است: «کتاب در ۲۴ شعبان المعظم ۱۳۸۰ هجری نگاشته شده است» (نسخه‌برداری).

کتاب *تنمه المنتهی فی وقایع ایام الخلفا* نیز به حوادث دوران خلفا می‌پردازد که ادامه این کتاب است. کتاب *منتهی الامال* به عربی و اردو ترجمه شده است. نام کامل کتاب، *منتهی الامال فی تاریخ النبی و الآل* است که در تاریخ بیست‌وسوم ماه رمضان ۱۳۵۰ هـ ق در جوار حضرت امام رضا علیه السلام به اتمام رسیده است. کتاب *منتهی الامال* ده‌ها بار به صورت‌های مختلف چاپ شده است. بهترین آن به خط طاهر خوش‌نویس تبریزی است. این کتاب در شرح زندگی چهارده معصوم است. *منتهی الامال* به معنی اوج آرزوهاست. محدث، شناخت و معرفی چهارده معصوم را اوج آرزوی خود می‌داند و کتاب را به این نام مزین کرده است. این کتاب به صورت جداگانه یعنی، درباره هر امام هم چاپ شده است. نویسنده در مقدمه کتاب انگیزه خود را از نوشتن این کتاب چنین بیان می‌کند: «که چون به مقتضای اخبار بسیار ثابت شده که از اعظم طاعات و اشرف قربات احیای احادیث ائمه دین و مقرب آن حضرت رب العالمین و گریستن بر بلایا و محن آن سادات مظلومین است» (قمی، ۱۴۱۲، ص ۲۱).

ایشان هدف خود را نیز چنین بیان می‌کنند: «لهذا به خاطر داعی رسید تألیف کتابی در ذکر ولادت و مصائب حضرت سید المرسلین و عترت طیبین آن جناب و ذکر قلیلی از فضائل و مناقب و اخلاق آن بزرگواران تا مؤمنان به خواندن و شنیدن آن به ثواب احیاء احادیث ایشان فائز گردند. و به محزون بودن و گریستن بر مصائب عظیم ایشان به درجات مقربین رسند (قمی، ۱۴۱۲، ص ۲۲). این کتاب را در ایجاز و اختصار جمع و آن را *منتهی الامال فی تواریخ النبی و الآل* نام نهاده و در چهارده باب نگارش کرده است. *منتهی الامال* در سال ۱۳۵۰ در مشهد و جزء آخرین تألیفات ایشان است. نخستین چاپ آن در ۱۳۵۳ ق به خط سید ابوتراب اصفهانی توسط انتشارات علمی تهران انجام شده است و بعد از آن ده‌ها بار توسط ناشران معروف قم، تهران، تبریز و شیراز طبع شده است.

اول) درباره کتاب

از نکات مهم کتاب *منتهی الامال* توجه به مباحث اخلاقی و سیره رسول و امامان علیهم السلام است. چیزی که در کتاب‌های امروزی یافت نمی‌شود و نویسندگان از آن غافل شده‌اند و تنها به سیر حوادث می‌پردازند به گونه‌ای که در پایان زندگی هر امام سخنانی از آن بزرگواران را نیز می‌آورد. محدث بزرگوار تمام منابع تاریخی، حدیثی، رجالی، تفسیری، تراجم و انساب را دیده و معتبرترین روایات، نقل‌ها و تحقیقات را آورده است. ایشان در شرح حال‌ها حتی از شعر شاعران پارسی‌گوی و عرب‌زبان و علمای لغت و صرف و نحو و دانشمندان علم نسب و جغرافی دانان گواه آورده و مطالب زندگی ائمه را با دقت بیان کرده است.

دوم) منابع منتهی الامال

مرحوم شیخ عباس قمی در تألیف این کتاب از منابع بسیاری استفاده کرده است: کافی کلینی، ارشاد شیخ مفید، عیون اخبار الرضا، رجال کشی، الخرائج و الجرائح راوندی، بحار الانوار مجلسی، جلاء العیون علامه مجلسی، کامل السقیفه عمادالدین طبری، حیات القلوب مجلسی، مجالس المؤمنین شوشتری، کفایه الموحیدین عقیلی طبرسی، نجم الثاقب محدث نوری، لؤلؤ و مرجان محدث نوری و ناسخ‌التواریخ سپهر کاشانی. (حسن زاده، ۱۳۸۹، ص ۶۴۵) ایشان فردی بود که احاطه کامل بر احادیث و روایات داشت به گونه‌ای که نقل شده است *بحار الانوار* را دوبار از ابتدا تا انتها خوانده است. در حالی که بیشتر تاریخ‌نویسان قبل و بعد از ایشان از چند کتاب استفاده کرده‌اند و مطالبی را جمع‌آوری می‌کنند. مرحوم دوانی درباره این کتاب به همین مطلب اشاره می‌کند. ایشان می‌نویسد: «از زمان محدث قمی کسی را درست سراغ ندارم که اهل باشد و به نحو مستوفی در تاریخ زندگانی چهارده معصوم غور و بررسی کرده و در این باره، مطالعات عمیق و همه‌جانبه کرده باشد (دوانی، ۱۳۷۷، ۱۱/۳۷۲).

آقای دوانی معتقد است اگر *منتهی الامال* به زبان عربی می‌بود به طور قطع، اهمیت بیشتری پیدا می‌کرد. امروزه وقتی تمام منابع تاریخی، حدیثی، رجالی، تفسیری، تراجم و انساب را بررسی می‌شود، مشخص می‌شود که محدث بزرگوار، همه آنها را به دقت دیده و معتبرترین روایات، نقل‌ها و تحقیقات را آورده است. شاید بتوان گفت چیزی برای گفتن باقی نگذاشته است مگر کتاب‌هایی که در زمان ایشان در دسترس نبوده است. گلچین مطالب در هر مورد همواره با تحقیقی که دارد و با طرز فکر او که یک

محدث معتدل صدسال پیش بوده منحصر به فرد است. شاید در خلال مطالب، سخن یا معجزه‌ای باشد که امروزه برای برخی قبول آن مشکل است. این مطالب یا از او نیست و داخل در کتاب شده و برخی هم منقول از کتب پیشین است که او هم آورده است. هدف او احیای احادیث ائمه دین است. تألیف *منتهی الامال* نسبت به علامه مجلسی نوآوری‌هایی دارد و چند قدم جلوتر است. به همین نسبت اگر امروز کسی بخواهد مطالب کتاب *منتهی الامال* را در کتاب خود بیاورد باید به مناسبت سیر زمان و دگرگونی ابنای آن عمل کند و گذشت زمان را مبذول دارد، هم از نظر نگارش و هم از نظر نقل مطالب (دوانی، ۱۳۷۷، ۱۱/۳۷۳).

در این کتاب علاوه بر تاریخ معصومین، مسائل اخلاقی و سخنان آن حضرات بیان شده است. چیزی که در کتاب‌های امروزه مرسوم نیست، کتاب روایی است و بخش‌هایی را به معجزات اختصاص داده است. ابتدا زندگی امام علیه السلام را می‌گوید و سپس به بیان فضائل و کرامات اشاره می‌کند و سخنانی از امامان علیهم السلام نیز می‌آورد. سال شمار را بر اساس هبوط آدم در نظر می‌گیرد. ایشان ولادت پیامبر را ۶۱۶۳ سال بعد از هبوط آدم بیان می‌کند. بقیه حوادث را هم بر همین اساس تاریخی ذکر می‌کند. سال‌های بعد از بعثت را بر اساس بعثت و هجرت آورده است. این کتاب، حدیثی-تاریخی است و سعی می‌کند هر امام را به طور جداگانه بررسی کند و بیشتر به زندگی ائمه و تولد و وفات و چگونگی این مسائل پرداخته است. ایشان به تحلیل مباحث تاریخی نیز می‌پردازد. برای نمونه درباره علت صلح امام حسن علیه السلام محدث قمی ماجرای صلح امام حسن علیه السلام را به تفصیل شرح می‌دهد: «پس از آنکه فرمانده لشکر امام حسن علیه السلام به معاویه پیوست و سربازانش نیز به معاویه نامه نوشتند که با تو هستیم. آن‌گاه نزد امام حسن علیه السلام آمدند که صلح را بپذیرد. حضرت خطاب به لشکریان فرمود: عجب دارم از گروهی که نه حیا دارند و نه دین. وای بر شما به خدا سوگند که معاویه وفا نخواهد کرد به آنچه ضامن شده است برای شما در کشتن من. می‌خواستم برای شما دین حق را برپا دارم، یاری من نکردید. به خدا قسم که اگر یآوری می‌داشتم کار به معاویه نمی‌گذاشتم؛ زیرا که به خدا و رسول سوگند یاد می‌کنم که خلافت بر بنی‌امیه حرام است، پس اف باد بر شما ای بندگان دنیا. به زودی وبال اعمال خود را خواهید یافت.»

برخی به دنبال تعارض رفتار و عملکرد معصومین علیهم السلام هستند در حالی که امام حسن علیه السلام خود بیان می‌دارد که استراتژی ایشان اصلا صلح نیست، بلکه ایشان حکومت معاویه را حرام می‌داند و معتقد است باید آن را از بین برد، ولی با این یاران بی بصیرت و دنیاپرست مجبور می‌شود برخلاف نظر خود عمل کند. بنابراین، اگر آن بندگان دنیا به دنبال رفاه و مصلحت دنیایی خود نبودند، امام حسن علیه السلام با معاویه صلح نمی‌کرد. درباره علم و عصمت ائمه در زمان صلح امام علیه السلام می‌نویسد: «بدان که بعد از ثبوت عصمت و جلالت ائمه هدی علیهم السلام باید که آن چنانچه از ایشان واقع شود مؤمنان تسلیم و انقیاد نمایند و در مقام شبهه و اعتراض درنیایند؛ زیرا آنچه ایشان می‌کنند از جانب خداوند عالمیان است و اعتراض بر ایشان اعتراض بر خداست چه به روایت معتبر رسیده که حق تعالی صحیفه‌ای از آسمان برای حضرت رسالت صلی الله علیه و آله فرستاده و بر آن صحیفه دوازده مهر بوده هر امامی مهر خود را برمی‌داشت و بر آنچه تحت آن مهر نوشته بود، عمل می‌کرد. چگونه روا باشد به عقل ناقص خود اعتراض کردن بر گروهی که حجت‌های خداوند عالمیانند در زمین، گفته ایشان گفته خداست و کرده ایشان کرده خداست. (قمی، ۱۴۱۲، ص ۲۶۳) ایشان مانند بیشتر علمای شیعه به علم و عصمت امامان اعتقاد داشتند و روش ایشان در نقل روایات، کلامی- تاریخی است. علاوه بر اینکه تحلیل هم دارند.

سوم) تأثیر کتاب

کتاب‌های محدث همچون منبرهای او به دلیل نیت پاک و اخلاص ایشان و همچنین قلم روان و شیوا و قابل فهم، تأثیر زیادی در نویسندگان بعد از خودشان داشت. عمده کتاب‌های ایشان از زمره تألیفاتی است که به‌طور مکرر مورد استفاده به‌ویژه برای اهل علم و طلاب علوم دینی بوده است. چاپ‌های متعدد و تیراژ بالای آن نشان‌دهنده استقبال مردم، چه دانشمندان و چه توده‌های مردم از این اثر است. این کتاب به دلیل بیان ساده و شیوا و پرمطلب بودن در بین مردم عادی جایگاه بالایی دارد. عشق و اخلاص ایشان به ائمه و پشتکار و سخت‌کوشی همراه با آن موجب شده که بیشتر کتاب‌های ایشان به عنوان منابع معتبر در دسترس همگان قرار گیرد. *مفاتیح الجنان*، *سفینه البحار*، *منازل الاخره*، *نفس المهموم*، *منتهی الامال* و *تتمه المنتهی* از پرکاربردترین کتاب‌های ایشان است. گویا در برخی کتاب‌های ایشان از سوی نساخان، دخل و تصرفاتی صورت گرفته است که در همان زمان،

حیاتشان مورد گله ایشان قرار گرفته است. ایشان بر حفظ امانت چه در کتاب‌های حدیثی و چه در کتب ادعیه تأکید دارد. در ذیل دعایی در *مفاتیح* می‌فرماید: «غرضم از ذکر این مطلب در اینجا دو چیز بوده است: یکی آنکه تصرفاتی که این شخص کرده به سلیقه خود این را کمال دانسته و خلاف را ناقص فرض کرده و حال آنکه همین چیزی که او کمال دانسته باعث نقصان شده، پس از اینجا قیاس کنیم که چیزهایی را از روی جهل و نادانی در دعاها داخل می‌کنیم یا به سلیقه ناقص خود بعض تصرفات می‌نمائیم و آن را کمال فرض می‌نمائیم، بدانیم که همان چیزها پیش اهلش سبب نقصان و بی‌اعتباری دعا یا زیارت خواهد بود. پس شایسته است که ما به هیچ‌وجه در این باب مداخله نکنیم و هرچه دستورالعمل دادند به همان رفتار نموده و از آن تخطی ننمائیم و دیگر غرضم آن بود که معلوم شود هرگاه نسخه‌ای که مؤلفش زنده و حاضر و نگهبان او باشد، این‌طور کنند با او، دیگر با سایر نسخ چه خواهند کرد و به کتاب‌های چاپی دیگر چه اعتماد است. مگر کتابی که از مصنفات مشهور علمای معروفین باشد و به نظر ثقه‌ای از علمای فن رسیده و امضا فرموده باشد» (*مفاتیح‌الجنان*، باب سوم، فصل هفتم، ذیل دعای جعلی جبی).

متأسفانه این تذکر مؤلف در چاپ‌های بعدی که بعد از وفاتش منتشر شده، رعایت نشده است. استاد دوانی به برخی نکات دیگر هم اشاره می‌کند برای مثال وارونه‌نوشتن نام منحرفین در این کتاب مانند معاویه و یزید و نباید آن‌را از محدث دانست. غیر از این تصرفات، افتادگی‌هایی هم در این کتاب وجود دارد. حتی در چاپ دو جلدی انتشارات هجرت که از معروف‌ترین و پرفروش‌ترین چاپ‌های آن است حدود هزار غلط چاپی و حدود ۵۰ سطر افتادگی مشاهده می‌شود. متأسفانه در ترجمه عربی هم این نقص‌ها وجود دارد. از امتیازهای کتاب *منتهی‌الامال* این است که ایشان فقط به شرح حال معصومین علیهم‌السلام اکتفا نکرده است بلکه شرح حال امام‌زاده‌های معروف را نیز آورده است. همچنین شرح اصحاب معروف هم آمده است و به مناسبت‌های مختلف مطالب مفید دیگری را هم آورده است. در جایی از سلاطین صفویه نام می‌برد و سلسله نسب آنان به امام موسی کاظم علیه‌السلام را تأیید می‌کند. مرحوم محدث، تنها به نقلیات بسنده نمی‌کند بلکه نظر خود را هم بیان می‌کند و برخی تحریفات را رد می‌کند مانند عدم حضور مادر

حضرت علی اکبر علیه السلام در کربلا و عدم صحت قصه ازدواج حضرت قاسم علیه السلام در کربلا و... مطالب دیگری که ایشان بعد از بیان آنها اظهار نظر کرده و نظر قاطع خود را می کنند.

۴. نتیجه گیری

عالمان شیعه به عنوان پرچمداران حفاظت از شریعت اسلام در هر دوره ای به مقتضای زمان به انجام وظیفه و تکلیف خود مبادرت کرده اند. آنان با شناخت زمانه به مبارزه خود با مفاسد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، علمی و دینی در هر زمان به مقتضای زمانه پرداخته اند. این هوشیاری موجب حفظ تشیع در طول تاریخ با وجود دشمنان بسیار شده است. شیخ عباس قمی نیز با درک زمانه خویش نیاز به شناخت اهل بیت و توجه به دعا و معنویت را سرلوحه تلاش و مبارزاتش قرار داد و در کنار وعظ و تبلیغ به تألیف آثار گران قدری پرداخت که یکی از این آثار در حوزه تاریخ اهل بیت علیهم السلام کتاب *منتهی الامال* است. این کتاب به دلیل سادگی، رسایی و شیوایی در همه منازل و خانه ها نفوذ داشته و در قلب ها رسوخ کرده است. *منتهی الامال* شاید مانند هر نوشته دیگری از جنبه های مختلفی قابل نقد و ضعف باشد، اما ظهور آن در زمان مورد لزوم توانست نسلی را براساس سیره اهل بیت علیهم السلام تربیت کند که در آینده ای که به انقلاب اسلامی منجر شد، تأثیرگذار باشد.

فهرست منابع

۱. انصاری قمی، ناصرالدین (۱۳۷۸). *کتابنامه ائمه اطهار علیهم السلام*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۲. باقری شبستری، مریم السادات (۱۳۸۳). *از تبار محدثان زندگی نامه شیخ عباس قمی*. قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما.
۳. بانسی، رحمت الله (۱۳۹۳). *تاریخ نگاری محدث قمی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. پیروزمند، علیرضا (۱۳۹۱). *تحول حوزه علمیه و روحانیت در گذشته و حال*. قم: فرهنگستان علوم اسلامی، کتاب فردا.
۵. حسن زاده، صادق (۱۳۸۹). *مقاله چشم اندازی بر کتاب منتهی الامال محدث ربانی*. مقالات کنگره بزرگداشت محدث قمی. قم: نورمطاف.
۶. دوانی، علی (۱۳۷۷). *مفاخر اسلام*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۷. قمی، شیخ عباس (۱۴۱۲). *منتهی الامال*. قم: انتشارات هجرت.
۸. قمی، شیخ عباس (بی تا). *فوائد الرضویه*. بی جا: بی نا.
۹. قمی، شیخ عباس (بی تا). *مفاتیح الجنان*. باب سوم. فصل هفتم ذیل دعای جعلی جبی.